

két oldalát idézi tudatunkba. Buzura nagyregénye — amelyre a „nagy“ jelző minőségileg is illik — belső, mondhatni családi összeütközésként ábrázolja az újságíró Toma és a nyugdíjas aktivista Radu vitáját, olyannyira belső konfliktusként, hogy jut ereje és bátorsága a regényhősök belső kételyeinek érzékeltetésére, sőt (Toma esetében) kifejtésére is. Amiben azonban — nálunk legalábbis — műfajilag ugyan-csak új Buzura könyve, az a belülről láttatott tudatfolyamatoknak s a történelem menetének, maguknak az eseményeknek és az események rugóinak egyszerre megvalósuló, s mi több, egységes bemutatása. Buzura számára itt már fejlődésregény, regényeposz, lélektani regény, tudatregény nem külön fogalmak, a múlt (főképpen a Măgureanu-„dinasztia“ képviseli) és a jelen nem választható el egymástól, az „értelmiségi nyavalygások“ is tárgyyszerűbbé válnak (ebben újabb lépcsőfok az író fejlődésében, *A kintiekhez viszonyítva*, a *Fejele tácerii*). A hatalmas életanyag s az írói láttató erő teszi anyagszerűvé, igazi epikus alkotássá Augustin Buzura könyvét, s ezen — szerencsére — nem tud rontani a belső monológok helyenkénti túlrirtsága, önállósulása sem.

Ha az író megszállottan hisz igazában, olvasóját is „megszállottá“ tudja varázsolni — megtaníthatja a „sítő“ keresésére, az „enem“ kerülésére. Így született a faulkneri világ, így születik ma, hiszem, Buzura, Szilágyi István saját írói világa...

Kántor Lajos

„Ide peng tudomány kívántatik!“

A Téka-sorozatban megjelent kötet* Apáczai Csere János legfontosabb írásait tartalmazza — a *Magyar Encyclopaedia* kivételével. A sorozat szerkesztői és Szigeti József professzor gondos válogató munkája nyomán az olvasó ismét kezébe veheti újkori művelődéstörténetünk irányjelző alkotásait.

Aránylag ritkán esik szó a Téka-sorozatban megjelenő könyvekről. Pedig Csehi Gyula és Mikó Imre az Apáczai-hagyomány szellemében szerkesztik sorozatukat. A nemzetiségi művelődés nemcsak vers, dráma vagy elbeszélés. Az is fontos, hogy az egyetemes és hazai kultúra értékei bekerüljenek művelődésünk vérkeringésébe. A megnyitott látóhatár helyünket és feladatainkat is jobban megérteti.

A most megjelent kötetben olyan fontos alkotások válhatnak közkinccsé, mint *A bölcsesség tanulásáról*, *Az iskolák föltöbbszörös szükségesség voltáról*, *Tanács*. Megtalálható még a könyvben Apáczai tervezete az erdélyi akadémia (egyetem) felállításáról.

Apáczai társadalombírálatát az iskolák szükségességének eszméje köré csoportosítva fogalmazta meg. Erdély a bölcsesség (sapientia) tűzhelyeinek megteremtésével emelkedhet az európai fejlődés magaslataira, hogy „ne láthassunk többé igen messze lenni attól a Platóni Republikája boldogságától, amelyben a philo-

sophusok uralkodnak, és az uralkodók philosophálnak“. (*Magyar Logikácska*) Az anyanyelvű iskolák létesítésének szükségessége, az oktatás szervezési és tartalmi korszerűsítése az egész társadalom reformokkal való átalakításának részeként érthető meg. A pedagógus Apáczait nem lehet önkényesen elválasztani társadalmi reformeszméitől. Apáczai felismerte az újkori fejlődés követelményét: a világi értelmiség nevelésének szükségességét.

A történelmi helyzet kedvező fordulását — Barcsai Ákos fejedelmi székbe jutását — is arra használta ki, hogy előterjessze akadémia alapításáról készített tervezetét (az akadémia Apáczai szövegében egyetemet jelent). Apáczai tervének átgondoltságát bizonyítja, hogy a tizenegy professzorral működő egyetem mellé nyomda, könyvtár és botanikus kert létesítését is javasolta.

A *Tanács* Apáczai erkölcsi intelmeit tartalmazza. Mindent a szellemi értékek megszerzéséért — inti Apáczai a „tanulásában elcsüggedt ifjút“, mert a „test és szerencse javai“ hamar elmúlnak. A munka az emberi élet értelme és célja. Az iskola is csak akkor tudja társadalmi küldetését betölteni, ha gyakorlati készségekkel rendelkező, enciklopédikus tudású, teljes embert nevel, akit a humanizmus eszméi vezérlelnek.

Apáczai nevelési eszméit a Comeniuséhoz szokták hasonlítani. Comenius azonban rendszerbe foglalta a tanulók neveléséről alkotott felfogását. Apáczainak a

* Magyar Logikácska és egyéb írások. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1975.

rendszerzéshez szükséges nyugalom nem adatott meg. Van azonban egy lényeges különbség, amiről nem feledkezhetünk meg. A karteziánus Apáczaival az emberi életnek evilági célja és értelme van. Comenius nem tudott megszakadni a transzcendens eszméktől. Boldog az, írta Nagy Oktatástanában, aki „jól csiszolt lelket visz magával“ az örökkévalóságba. Apáczaí írásaiban világosan megfogalmazta, hogy csiszolt elmére és fennkölt, tiszta lélekre az itt-létért van szükség, hogy az ember ne dicsőség nélkül, baromgyánant távozzon az életből.

A XVII. századi enciklopédizmusban az újkor haladó törekvései találtak meg tudományos rendszerüket. A világ teljes birtokbavétele új távlatokat nyitott a tudományos kutatás előtt. A természettudományos módszerek győzelmével kezdetét vette az újkori tudományos-műszaki civilizáció korszaka.

A kor haladó tudósainak munkáihoz hasonlóan az ismeretek rangsorában Apáczaí elsődleges szerepet juttatott a természettudományoknak. A *Magyar Encyclopaediában* összesen kétszázötvenhét lap foglalkozik természettudományokkal, hetvennégy társadalomtudományokkal, csak negyvenhét jutott a teológiának.

A természetfilozófia mellett Apáczaí nagy fontosságot tulajdonított a puritán erkölcsnek. A puritanizmus pozitív szerepet játszott a polgári korszak gazdasági és politikai szerkezetének kialakulásában. A puritán etika a „belülről irányított“ ember öneszmélésének lelki élesztője volt. A meggyőződés mélysége, a kegyes, munkás élet eszménye belülről ösztönözte a puritánokat a feudális kötöttségektől való elszakadásra, olyan társadalmi berendezkedés megteremtésére, amelynek értéke és mértéke a munka. A *Magyar Encyclopaedia* műveltségmodelljében a természettudományok mellett megtaláljuk a cselekvő élet erkölcsi elveit is. Apáczaí Encyclopaediájának filozófiai szintézise és műveltségmodellje kora haladó törekvéseit testesíti meg.

A XVII. században még lehetséges volt az enciklopédikus tudás megszerzése. Az Apáczaí Encyclopaediájában foglalt ismeretek elsajátítása nem ütközött volna különösebb akadályokba, ha Apáczaí kivül bárki is gondolt volna az ismerettárnak tankönyvként való használatára. Ma, a tudományos-műszaki forradalom korában már egy részterületen belül is nehéz a tájékozódás. A XX. században, aki nem szakember, az megvetendő dilettáns. Kétségtelen, hogy a szakosodás, amelynek hajnalát Apáczaíék enciklopédizmusa jelentette, óriási eredményeket hozott. De az is mindjobban nyilvánvalóvá válik, hogy a tuda-

mány nem tud mit kezdeni a felhalmozott ismeretek óriási mennyiségével. Ha a szakosodás és a műveltség szétteredésését szükségszerűnek és véglegesnek ismerjük el, akkor Apáczaí enciklopédikus törekvésének legfeljebb történeti értékét tulajdoníthatunk. Annyira mélyen gyökerezik korában, hogy ez egyben a korlátja is.

Németh László korunk szellemi válságának egyik megnyilatkozását az enciklopédikus tájékozódás elvesztésében jelölte meg. A válságot csak azzal az embertípussal lehet megoldani, „akiben ott feszeng a szellemiség örök ösztöne: a jelenségeket együtt, egyben látni. A szellem: rendező nyugtalanság. A szellem nem tud beletörödni az elszórt tények halmozába, ő az összefüggéseket keresi. Nem elég a világ, világkép kell. Faltól falig szakadatlan veti a szálakat, ő az a pók, aki minden jelenséget a megértés hálójába fonna.“ (*Új enciklopédia*)

Természetesen nem a XVII. századi enciklopédizmusra kell visszatérnünk. Az új enciklopédizmus nem sokfélé, hanem összefüggést jelent. A tudomány ehhez a műveltséghez a nyersanyagot szolgáltatja, az „irányító“ szerepét pedig a filozófia és a művészet fogja játszani. A reformátorok és a puritánok egyetlen nagy művészi élményre hivatkozhattak, a Bibliára. A modern kor művészetének az ember létét és lehetőségeit egyaránt tudatosítania kell. Apáczaíék enciklopédizmusa mint igény és új tájékozódásra sarkalló törekvés ma is időszerű.

A legújabb kutatások tisztázták, hogy reformmunkái szervesen kapcsolódtak közművelődésünk történetéhez.

Apáczaí Csere Jánossal párhuzamos törekvések jellemezték Misztótfalusi Kis Miklóst, aki szintén az anyanyelvű iskolázást és írástudást tekintette a főlemelkedés legfontosabb előfeltételének. Kolozsvár nyomdájából nagy számban kerültek ki világi jellegű, egy új tudományos világkép kialakítását célzó kiadványok. A „coccejanizmus legkorábbi erdélyi melegágya“, a karteziánizmus igazi központja azonban a Gyulafehérvárról Nagyenyedre áttelepített (1662) „collegium academicum“, ahol Csernátoni Pál és Dési Márton professzorok tanítanak Apáczaí szellemében. (Csernátoni Pál Kolozsváron volt Apáczaí tanártársa.) Gyulafehérváron Pósházi János (1628?—1686) vitatta és hirdette Apáczaí mintaképének, Descartes-nak az anyagra és mozgásra vonatkozó materialista nézeteit.

Apáczaí korszakos jelszava („ide pengő tudomány kívántatik“) nem maradt visszhangtalan. Pár évtizeddel előbb az erdélyi fiatalok köztött alig akadt felsőbb képesítéssel rendelkező értelmiségi, aki a tanítást vagy a gyógyítást választotta

volna élethivatásának. Apáczai iskolaközpontú reformtörekvései éppen arra irányultak, hogy jól képzett értelmiségiek nevelődjenek a közügyek vezetésére: „Azért kell csak tanulni, hogy az ember pap legyen? Nyomorék gondolkodás! A politikában [államban] nem kell tudós ember?” (*Tanács*) A világi foglalkozások felé való új értelmiségi tájékozódásnak persze elsődlegesen gazdasági és társadalmi okai voltak. A statisztikai adatokkal is kimutatható fordulat bekövetkezésében viszont feltétlenül szerepet játszott Apáczai céltudatos iskolaszervező és pedagógiai tevékenysége is.

Apáczai tanítványai közül aránylag sokan tevékenykedtek világi pályákon. A legnagyobbak — Bethlen Miklós, Pápai Páriz Ferenc — közvetlenül is vállaltak erről az indításról, mások tevékenységükkel bizonyították, hogy nemcsak az ecclesiában (egyházban), hanem az államban is „tudomány kívántatik”. Feltételezésünket Herepei János tanulmányai bizonyítják. Hogyan alakult az Apáczai-tanítványok életsorsa?

Köpeczi János, akivel Apáczai Kolozsváron ismertette meg Descartes filozófiáját, később külföldön folytatta tanulmányait. *De Cometis* (1666) című vitairatában azt bizonyította, hogy az üstökösök éppen úgy nem tekinthetők csodáknak, mint a nap- vagy a holdfogyatkozás. Coccejusnál védte meg orvosdoktori értekezését 1668-ban Leydenben. Tanulmányai elvégzése után egy ideig Sárospatakon tanított, majd visszatért Erdélybe, ahol „derék medicinae doctor, Apafi fejedelem udvari medicusa” volt (Bethlen Miklós).

Váradai Mátyás 1669-ben a tüdővészről írt értekezéssel szerzett orvosi minősítést ugyancsak a leydeni egyetemen. Sajnos, hazatérése után teljesen elhallgatott, csak annyit tudunk róla, hogy mint kézdivásárhelyi pap orvosi hivatását is ellátta, amíg khiliaszta elveiért el nem távolították az egyházi szolgálatból.

A kolozsvári iskolából olyan jogtudó értelmiségiek is kikerültek, mint Alvinczi Péter, a *Resolutio Alvinciana* (1693) szerzője, s Apáczai öccse, Csere Tamás.

A karteziánus Nagyenyeden Csernátoni Pál tanítványaként ismerte meg Pápai Páriz Ferenc karteziánus racionalizmust, s tüzte ki célul maga elé a természettudományok anyanyelven történő megszólaltatását. A *Pax Corporis* (1690) közvetlenül Apáczai törekvéseivel kapcsolódik, mert „...első ízben tört utat egy tudomány-népszerűsítő, a természet megismerésére és ésszerű felhasználására tanító orvosi könyv a szélesebb néprétegek felé.” (Vita Zsigmond)

Apáczai korai halála után is tovább élt az akadémia alapításának gondolata. Ha

a tatárdúlás után előterjesztett Apáczai-tervezet megvalósult volna, a három fakultással (teológia, jog, orvostudomány) és tizenegy professzossal működő egyetem Európa legszervezettebb központjával lett volna egyenrangú. A presbiteriánus Kovásznai Péter 1672-ben így ír Teleki Mihálynak: „igen szükségesnek látnám Uram, ha azon erővel, mellyel immár három Collegiumot tartunk, egy academiát erigálnánk.” Valószínű, hogy e sorokban Apáczai tervezete talált új istápolóra. „Kovásznai csak egy kis szélcsendet várt s egy kedvező alkalmat, hogy Apáczai elgondolását — halála után tizenkét év múlva — ő is az illetékesek elé vihesse.” Semmi sem igazolja tehát azt az elterjedt nézetet, hogy Apáczai reform-eszméi hatástalanul múltak el. *Encyclopaediája* az iskolák és a magánkönyvtárak féltve őrzött könyve volt, olvasták és vitatkoztak vele (Bethlen Kata könyvtárának jegyzékében is szerepel). Martonfalvi György az *Encyclopaedia* ismeretanyagára építi tudományos műveit.

A XVIII. században Bod Péter ismerte fel Apáczai jelentőségét: „Ha ez az ember tovább élhetett volna, úgy lehet ítélni, hogy a tudományok is jobb lábra állottak volna; mivel néki a tanításban nagy földön mássa nem volt, kivált ha az ország tsendességben maradtott volna.” Bod Péternek a nyelvtisztaságra való törekvése is azt mutatja, hogy sokat tanult Apáczaitól.

Bod Péter szerint mások azért nem követték Apáczait a magyar terminológia használatában, mert „sok nyomorúságban volt az ország”. Hasonlóan vélekedett a múlt században Erdélyi János is: „Apáczai a tudományokban nem maradt követők nélkül, sőt jó rést ütött a skolasztika fellelgvárán, de nyelvi törekvései abban hagytak.” Az Apáczai-monográfia írója, Bán Imre a magyar filozófiai nyelv fejlődésének elakadását azzal magyarázza, hogy a XVII. század végére a ramista logika menthetetlenül elavulttá vált. Filozófiatörténeti szempontból ez az érvelés elfogadhatónak látszik. De Apáczai nemcsak ramista logikát írt, hanem magyarrá fordította Descartes ismeretelméletének, metafizikájának és fizikájának fogalmi szókincsét. Másrészt: a magyar filozófiai nyelv sorsát nem a filozófiai rendszerek elavulása dönti el. Vajon a XVIII. században adottak voltak-e a filozófiai gondolkodás fejlődésének feltételei? Bod Péter szavát se feledjük, miszerint: „sok nyomorúságban volt az ország.” Idegen hadak dúlása, az ország függetlenségének elvesztése, Habsburg hatalmi törekvések, gazdasági elmaradottság, nemesi előjogok; rendi gondolkodás — mind visszavetették a

filozófia fejlődését. A megmaradásért és a méltányos politikai rendezésért kellett elsősorban küzdeni. De ez még nem a teljes magyarázat. Az eszmetörténészeknek van még tennivalójuk e téren.

A legújabb kutatások sokkal jelentősebbnek tartják Apáczaiknak a magyar matematikai nyelv fejlődésére gyakorolt hatását, mint eddig tudtuk. Az Apáczaik alkotta matematikai műszavak közül ma is sokat használunk (azonosság, egység, egyenlőség, hasonlóság, középpont, tompaszög, hegyesszög, sík, görbe stb.).

Milyen mértékben hatottak Apáczaik eszméi a hazai felvilágosodás eszmevilágának kialakulására? Tavasz Sándor Apáczaikról tartott előadásában (1925) Apáczaik eszméi és a felvilágosodás közötti azonosságról beszélt: „aki ismeri a felvilágosodás ifjúi, friss, magabizó optimista szellemét és a teljes indukció lehetőségébe és az értelmi tudás mindenhatóságába vetett hitét, semmiképpen sem tagadhatja, hogy Apáczaiknak itt vázolt világnézeti szempontjai és intenciói teljesen azonosak azzal.” A marxista történelemszemlélet evidenciái közé tartozik, hogy a XVI. és XVII. században a haladó törekvések szükségszerűen vallásos mezben jelentkeztek (erdélyi unitarizmus, puritanizmus, Apáczaik filozófiája). Apáczaik haladó filozófiáját, társadalmi reformeszméit a vallásos ideológiával való szoros összefüggésben lehet és kell tanulmányozni. Ezért nem helyes egyenlőségjelet tenni Apáczaik filozófiájára és a felvilágosodás közé, vagy elmarasz-

talni vallásos meggyőződéséért. Kétségtelen, hogy a descartes-i racionalizmus és természetfilozófia az európai felvilágosodást készítette elő.

Mégis úgyszólván semmi adatunk sincs arra vonatkozóan, hogy a felvilágosodás hazai képviselői ismerték volna Apáczaikait. A magyar felvilágosodás vezéregyénisége, Bessenyei György sem tesz említést Apáczaikról. Úgy látszik, nem ismerte Apáczaikait Kármán József sem, aki *A nemzet csinosodása* (1794) című művében Apáczaik reformeszméivel egyező felfogást vallott.

A *Magyar Encyclopaedia* második kiadása csak 1803-ban jelent meg Győrött. Kazinczy és baráti köre jól ismerte Apáczaik munkásságát, aki „mint egy elsőben jeget akart törni a 'Tudományok' megértésekre” (Bod Péter). Kőlcsey Ferenc 1808-ban közli Kazinczyval, hogy könyvei közül a *Magyar Encyclopaedia* 1653-as kiadása is megtalálható. (Valószínű, hogy a *Parainesis* megírásában is Apáczaiktól kapott indításokat.) A második kiadást azonban megcsonkítva vehette kezébe az olvasó. A cenzúra a „veszélyes részeket”, pl. Apáczaiknak az akadémiai hiánya miatti feljajdulását kihúzta.

A XIX. század új távlatokat nyitott a gazdasági és szellemi fejlődés előtt. Apáczaik Csere János reformeszméi az anyanyelvű oktatásról, egyetemek alapításának szükségességéről, a természettudományok oktatásáról és műveléséről, a nyelv tisztaságának megőrzéséről a társadalmi gyakorlatban igazolódtak. Ő volt Erdély első modern gondolkodója.

Fábián Ernő

Mesemondó egyéniségek – napjainkban

A népköltészeti alkotás nagyjából azonosnak vehető a változattal, ebből következően a változtató egyszersmind alkotó is. Mivel azonban a változatok többsége egy közösségi hagyománykincs alkalmi darabja, nem annyira szerzőről, mint inkább előadóról beszélhetünk. Minden szóhagyományban élő változat esetében az enyém—tied együttes elve érvényesül, vagyis bárki szabadon meríthet e szellemi kincsestárból, és az adott közösség elvárásainak megfelelő formában fejlesztheti tovább, adhatja elő újra meg újra. Rögzítetlen szóhagyományról lévén szó, aligha volt valaha is egyetlen összöveg, még ha elméleti feltevésként egyes kutatók számoltak, illetve számolnak is vele; és mindaddig nincs

végleges szöveg sem, amíg csak eleven a hagyomány. A néprajzi gyűjtők által rögzített szövegek csak a szóbeliség—írásbeliség pillanatnyi találkozásának köszönhetik létüket, az élet e találkozás nélkül is halad tovább a maga útján.

Egyáltalán nem véletlen, hogy a mához közeledve a kutatók figyelme a kiemelkedő egyéniségek felé fordult, korábban ugyanis az énekeseket és a mesemondókat is névtelenségben hagyták, és a gyűjtők saját stílusukra átírva közölték a népmeséket. Az utóbbi időben mindjobban felismerhetővé válnak a közösségből valamilyen szempontból kiemelkedő specialisták, már-már félhivatásos művészek, akik azonban az egyszerű reprodukálótól a hivatásossá váló